

אבי הורביץ

כל מי מאתנו ששהה באוניברסיטה העברית שנים הרבה הן כתלמיד הן כמורה זוכר בתקופה ארוכה כזאת רגעים אחדים, אם בשל ראשוניותם אם בשל מאורעות והתרחשויות מיוחדים במינם שהוא תָּוָה, והם הופכים חלק מהווייתו. דומה אני שרבים מאתנו זוכרים תמיד את השיעור הראשון שלהם כתלמידים באוניברסיטה. וכך עדיין חרות בזיכרוני אותו יום ראשון בשעה 1:00 בצהריים במרחשוון של שנת תשכ"ג, כשנותן השיעור הראשון היה אבי הורביץ. ישבנו אז – שמואל שקולניקוב, תלמה אליגון, האב הפרנציסקני לימים פרופ' יוחנן מרגן ואנוכי ואחרים וכן חברינו המנוחים חיה נתן ועזרא כדורי זכרם לברכה – בתרגיל בהדרכה ביבליוגרפית. ניצב מולנו איש צעיר, הייתי אומר נער, ביישן כלשהו, וקראנו יחד בדף מתוך *Biblica Hebraica*. בנועם האפייני לו, במאור הפנים ובנכונות מתמדת לסייע בידי תלמידים נקשרו יחסי חיבה בין המורה לתלמידיו.

במרחשון תשכ"ה, עת יצאנו מבחינת הגמר בעל פה לב"א, מבניין מייזר שבגבעת רם, יצאו אחרינו פרופ' קוטשר ז"ל ופרופ' בן-חיים, ולקראתנו הלך אז אבי הורביץ. בן-חיים אמר לו: "אבי, מאמרך 'שלום על ישראל' יפתח את החוברת הבאה של לשוננו". אני מניח שאבי זכר לא פחות ממני את הפגישה הזאת. ולאחר שאבי פנה לדרכו, הוסיף בן-חיים ואמר לקוטשר, המאמר פותח את החוברת לא רק בשל עיסוקו בעברית המקראית, אלא מפני שהוא מאמר בכורה מצוין של חוקר צעיר. אני משער שכשני הפרטים הללו, שנחרתו בזיכרוני, זכורים לחבריו ולתלמידיו רגעים כאלה המעידים על אופיו המצוין של אבי הורביץ ועל יכולתו המחקרית. מאז תשכ"ה נתעבתה רשימת פרסומיו של אבי בכמות ובאיכות, היא כוללת שלושה ספרים ועשרות מאמרים המוכרים לחלק גדול מן הקהל היושב כאן, ורבים עשו, עושים ויעשו בהם שימוש.

ספרו של אבי "בין לשון ללשון" הוא מופת הן במתודת העבודה הן בהיסקים שהסיק ובבניין שבנה. ראוי גם כיום להזכיר את עבודת הגמר שלו על לשון השירה הקדומה במקרא, שאף ממנה ניבטים מתודת עבודה ובידורים מחכימים. כלל עבודותיו של אבי הציבוהו בין הדוברים הזהירים והמוכרים של מחקר העברית המקראית. אבל יד לו גם בחקר חטיבות אחרות של העברית ובכלל זה העברית של קומראן. רק לפני שנים אחדות עסק בשאלה "כלום העברית של קומראן הייתה לשון מדוברת?", ועתה כולנו מחכים לחיבורו הגדול על העברית המקראית בספרי הבית השני.

הישגיו המוכחים והמצטברים – אם לנקוט מילה חביבה על אבי הורביץ (בכמה וכמה ממחקריו הוא כותב: תופעה פה תופעה שם אין לה משקל של ממש, אבל הצטברות של תופעות בריכוז גדול כל כך יש לה משקל מכריע בכל בירור בלשני הנוגע להערכת מעמדו של חיבור או מעמדה של תקופה בלשון) – אם כן הישגיו המוכחים והמצטברים של אבי הורביץ במחקר זיכו אותו בהוקרות רבות, אחת מהנה בחירתו חבר מלא באקדמיה ללשון העברית לפני שנים אחדות. בשם חבריך ותלמידיך בחוג ללשון העברית ובשם האקדמיה ללשון העברית אני מברך אותך ברכת טוב.

כמובן, אי אפשר לדבר על אבי בלא להזכיר את רעייתו גילה. אנו מברכים את שניהם באריכות ימים ובהמשך עבודה פורייה. יזכו ויראו נחת מן הבנות ומן הדור השלישי, וברוב ימים ובבריאות טובה גם מצאצאיהם מן הדור הרביעי; כה לחי.

פרופ' אבי הורביץ: המורה וחוקר הלשון

פרופ' אבי הורביץ – איש העברית, הארמית והשפות השמיות – הוא מורי הן לעברית הן לארמית. זכות נפלה בחלקי ללמוד אצלו גם את יסודות ההבחנה בין עברית המקרא המוקדמת למאוחרת וגם את הארמית הממלכתית של יב. למדתי, השתתפתי, הגשתי עבודות – ובעיקר נהניתי. נהניתי גם מן הכלל וגם מן הפרט – גם מרוחב היריעה שנגלה לפניי ומהיכולת להסיק מסקנות על התפתחות הלשונות ועל המגעים ביניהן וגם מן השליטה בפרטים הקטנים.

היום הזה אני מבקש להעלות – ולו על קצה המזלג – את מקצת שבחו בפניו ולסקור את מפעלו המדעי. לקראת מעמד זה עברתי (שוב) על ספריו ומאמריו – ושוב נהניתי. שהרי כל הקורא את פירות עטו אינו יכול שלא לזרום עם דרך כתיבתו ביובלים שהיו יכולים להיות נפתלים ומעוקשים, אך כשאבי מציגם הם לעולם נהירים ובהירים בצורה יוצאת דופן.

הורביץ הוא בראש ובראשונה חוקר עברית המקרא, חוקר השירה המקראית, והוא האורים והתומים בכל הנוגע לעברית המקרא המאוחרת, הידועה בלעז כ-LBH. ידועה, אני אומר, כי לבני דורי ולבאים אחריי – וגם לדורות רבים של תלמידים שקדמו לנו – ידועה וברורה עובדת החלוקה שבין לשון המקרא הקלסית שמִימי הבית הראשון לזו המאוחרת של ימי הבית השני; ידועה כאילו דוד ועזרא עצמם הורונו כן; ידועה כי כבר עשרות בשנים אין עוררין על תוצאות מחקרו של אבי הורביץ, וכי ספרו הראשון "בין לשון ללשון", שיצא לאור זמן לא רב אחרי שנולדתי (וידוע גם בקיצורו בל"ל)¹, היה ועודנו ספר בסיס, ספר יסוד שאליו שבים וחוזרים ושבים כל הקשורים לחקר לשון המקרא פעם ועוד פעם; ספר שאין בלתו.

תחילת הדרך בדוקטורט שהגיש לאוניברסיטה בשנת תשכ"ו בשם "בחנים לשוניים לזהוי מזמורים מאוחרים בספר תהלים" בהדרכת חיים רבין ויצחק אריה זליגמן. עבודה זו עמדה ביסודו של בל"ל. יש לאבי חיבה מיוחדת למזמורי תהלים, ועוד נראה זאת בהמשך. מכל מקום, למקרא דבריו אי אפשר שלא לתהות מֶה היה לפניהם. מה נודע על לשון המקרא המאוחרת לפניו?

1. מוסד ביאליק, ירושלים תשל"ב.

למרבח הפליאה – לא הרבה. אמנם על מציאותם של הבדלים בלשון המקרא, במיוחד בתחום המילון, בין מוקדם למאוחר כבר עמדו לפני כן: הערות חשובות נמצאו אצל גוניוס ובמילון BDB; חומר רב ערך ודוגמאות רבות יימצאו גם בספרו רב החשיבות של אבא בנדרוד (לשון מקרא ולשון חכמים) בפרק העוסק בעברית הספרותית בימי בית שני; בענייני תחביר עסק ארנו קרופט,² וכמובן אי אפשר שלא להזכיר כאן את קוטשר ואת ספרו על מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח. אבל רק משניגש הורביץ למלאכה נוסדה שיטה בנויה לתלפיות, דבר דבור על אופניו.

את המקרא הכול מכירים; גם בעל-פה. אלפי רבבה למדוהו ועסקו בו – בני ברית ושאנים בני ברית. קשה להעלות על הדעת קורפוס בסיסי הימנו; כמה ידיים חלו בו, כמה עיניים שזפוהו, מה שמלמדנו, שגם הדברים הגלויים לעין-כול עשויים להיות חבויים עד שיקום זה שישפוך עליהם אור. בא הורביץ, צירף פרט לפרט, השווה מקור למקור, לשון ללשון והראנו את הדרך להבדיל בין מים למים. השיטה שהתווה מבוססת על עימות, הנגדה והשוואה, והיא עומדת איתנה ומניבה פירות הרבה. זאת גדולה: לשקוע בטקסט כה נלמד ונחקר ולהפיק ממנו שפע כזה ביד אמונה, ויש שיאמרו ביד אמן. שהרי אמנות של ממש יש פה: לעמת מקראות מכאן ומכאן, להשוות לארמית (מבלי לתעות בנבכי ניביה ורביה), להשוות ללשון חכמים, לתפילה, לכתובות ומגילות ואף ליוונית של הברית החדשה – ולהעלות שלל רב, בחן ובדיוק מדעי.

מעלה גדולה במחקרו היא, כאמור, יכולתו לייסד שיטה המבוססת על אמות מידה לשוניות, אבני בוחן אובייקטיביות ככל האפשר. משעה שעשה כן הרי הוא נהנה מיתרונה הבולט של העמדת שיטה מדעית – מידת האמינות שיש למסקנותיו.

כך למשל לא רק נסללה הדרך לקבוע כי הצירופים לעשות כרצון פלוני ולברך שם ה' לעולם מאוחרים הם בעברית המקראית; בכוחם של צירופים אלה גם לספק ראיה לשונית לאיחורו של הטקסט המקראי שהם נקרים בו (במקרה זה – תהלים קמה).³ ומכך יוצאים נשכרים לא רק מחקר הלשון העברית, אלא מחקר המקרא בכללותו – עם שאלותיו הסבוכות על זמן חיבורו, התגבשותו, נוסחו ועוד ועוד.

והדברים אינם תאורטיים: עוד בשנת 1967 הראה הורביץ בעזרת אותם כלים כי המזמור המכונה מזמור קנא, אחד המזמורים האפוקריפיים שנתגלה נוסחם העברי בקומראן, לשונו מאוחרת, כלומר זמן חיבורו בימי הבית השני.⁴ צירופי לשון כגון אדון הכול ובני ברית (ולא אנשי ברית או בעלי ברית, המשמשים גם בלשון המקרא

2. A. Kropat, *Die Syntax des Autors der Chronik*, BZAW 16, Giessen 1909.

3. בל"ל, עמ' 70–107.

4. "לשונו וזמנו של מזמור קנ"א מקומראן", ארץ ישראל ח (תשכ"ז), עמ' 82–87.

הקלסית) הסגירו את מוצאו המאוחר, וייתכן שאף הרחיקוהו מן התקופה הפרסית אל התקופה ההלניסטית, משום שעדויות להם (בטקסטים עבריים, ארמיים או יווניים) אינן ידועות קודם לתקופה זו.

אחר כך עלה בידי הורביץ להוכיח מבחינת הלשון את איחורו – או למצער את איחור העלאתו על הכתב – של סיפור המסגרת של ספר איוב.⁵ הוא מגיע למסקנה כי מחבר סיפור המסגרת הכיר יפה את לשון סיפורי החומש והנביאים הראשונים (ומכאן למשל השימוש בַעֲבֹדָה רַבָּה, בְּקִשְׁיָה וּבִזְקָן וּשְׁבַע יָמִים), אבל אינו נופל בפח הארכאיסטיות של הטקסט ומציג נתונים שמשקלם הסגולי והיקפם המספרי אי אפשר לפרשם אלא כראיות חד-משמעיות לאיחורו של סיפור המסגרת.

אני רוצה להתעכב קמעה על דוגמה או שתיים ממאמר זה כדי להדגים את מה שנראה בעיניי – כתלמידו – אחד מכישרונותיו הגדולים כחוקר, כאיש לשון בעל חוש לשון מחודד מאין כמוהו; וכוונתי לכישרון שהזכרתי לדלות מטקסט שעסקו בו אנשים לאין מספר ראיות שלא שָׁעֲרוֹן לפניו ולעשות זאת ביד אמן:

בתחילה הורביץ עומד על הגלגול הסמנטי שעברה המילה שָׁטָן בלשון המקרא מ'מכשול' בספרות הבית הראשון (במדבר, שמואל ומלכים) ל'דמות מכשילה מוגדרת' בספרי הבית השני (זכריה ודברי הימים), ובכלל זה בסיפור המסגרת של ספר איוב. לפיכך הוא מעמת את גרסת בית ראשון שבסוף ספר שמואל למפקד דוד את העם (שמואל ב כד 1) לגרסת בית שני לסיפור זה בדברי הימים (דברי הימים א כא 1), ומראה בצורה ברורה את השינוי שחל במחשבה ובלשון המקראית שלאחר גלות בבל, המכירות את דמות השטן:

וַיִּסְּף אֶף ה' לַחֲרוֹת בְּיִשְׂרָאֵל וַיִּסֶּת אֶת דָּוִד בִּהֶם לֵאמֹר לִךְ מִנָּה אֶת יִשְׂרָאֵל וְאֶת יְהוּדָה (שמואל ב)
וַיַּעֲמֵד שָׁטָן עַל יִשְׂרָאֵל וַיִּסֶּת אֶת דָּוִד לְמָנוֹת אֶת יִשְׂרָאֵל (דברי הימים א)

אך הוא אינו מסתפק בזה, ומוסיף ומעמת בין מגילת המזמורים של קומראן לנוסח תהלים שבידינו – ומספק בכך דוגמה נוספת לנטייה הניכרת בתקופה מאוחרת לשרבב את דמות השטן למקומות שמהם היא נעדרת במקרא:

וְאֵל תִּשְׁלַט בִּי כָּל אֹנָן (תהלים קיט 133)
אל תשלט בי שטן (11QPs^a Plea, 15)

הוא מקנח בהפניית תשומת הלב לעובדה שאפילו בקטעים מספרות הבית הראשון שבהם לכאורה מתבקשת דמות השטן, כגון מלכים א כב 19–22 (העוסק בפמליה

5. "לשונו של סיפור המסגרת בספר איוב (א–ב; מב, ז–יז) ומקומה בתולדות העברית המקראית", בית מקרא כ (תשל"ה), עמ' 457–472.

של מעלה ומתייחס במפורש למסית ומדיח שמימי שיבוא לפתות את אחאב) אין מדובר בשטן אלא – במקרה דנן – ברוח:

וַיֹּאמֶר לָכֵן שָׁמַע דָּבָר ה' רְאִיתִי אֶת ה' יֹשֵׁב עַל כְּסֵאוֹ וְכָל צְבָא הַשָּׁמַיִם עִמָּד עָלָיו מִיְמִינוֹ וּמִשְׁמָאלוֹ: וַיֹּאמֶר ה' מִי יִפְתָּה אֶת אַחֲזָב [...] וַיֵּצֵא הָרוּחַ וַיַּעֲמֵד לִפְנֵי ה' וַיֹּאמֶר אֲנִי אֶפְתְּנִי

כאשר אבי מציג את הדברים, הם נראים ברורים ואף פשוטים, קלילים. אבל נדרשות עין ואוזן חדות לשים לב, למשל, שבהשתמש מחבר סיפור המסגרת בביטוי אַחֲרִי זאת (איוב מב 16) סטה מדרכה של לשון המקרא הקלסית, הנוהגת להשתמש בביטויים כגון אחרי כן, ויהי אחרי כן, אחר הדברים האלה או ויהי אחר(י) הדברים האלה.

אחרי זאת – לשון מאוחרת היא. הביטוי מופיע עוד רק בעזרא ובדברי הימים – בהשפעת הארמית של אותה התקופה – ככבואה לביטויים אַחֲרִי דָּנָה, פָּאֲתָר דָּנָה.

הזכרתי את הכישרון שלא ליפול לפחים יְקוּשִׁים של מה שנראה כארכאיות של טקסט ומתברר כארכאיסטיות, כלומר ניסיון חיקוי של הקדום. דוגמה מופלאה לדעתי היא השוואת שירת חנה שבשמואל א ב לפסוקים הקרובים בתהלים קיג 5–9, המפריכה את ניתוחו של דייוויד נוואל פרידמן. פרידמן השווה בין הקטעים והגיע למסקנה, הן על בסיס שיקולים ספרותיים הן על סמך הצורות שנראות ארכאיות בתהלים – צורות בעלות תנועת היחסה הסופית הקדומה i – כי קדם תהלים קיג לשירת חנה.⁶ המגביהי לְשִׁבְתָּ, הַמְשָׁפִילִי לְרֹאשׁ, מְקִימִי מַעְפָּר, לְהוֹשִׁיבִי עִם נְדִיבִים, מוֹשִׁיבִי עֲקֶרֶת הַבֵּית – צורות אלו נעדרות לחלוטין משירת חנה, שבה נמצא מִמִּית, מוֹרִיד, מוֹרִישׁ וּמַעֲשִׂיר, מְשָׁפִיל אֶף מְרוֹמָם, מְקִים, לְהוֹשִׁיב. ואולם הורביץ מראה כי ההפך הוא הנכון.⁷ לא כל הנראה קדום קדום הוא. צורות קדומות אמתיות אינן מידועות משום התפתחות היידוע בשלב מאוחר יחסית בלשונות שֵׁם. על כן נמצא בפרק הראשון בבראשית חִיתוֹ אֶרֶץ (פס' 24) או חֵית הָאֶרֶץ (פס' 25) אך לא חִיתוֹ הָאֶרֶץ. צורות הבינוני המידועות חתומות התנועה הסופית הַמְּגַבִּיָּה, הַמְּשָׁפִילִי אינן קדומות אלא מתחזות לקדומות בידי מי שלא שיער שמזמורו יעבור תחת עינו הבוחנת של אבי.

משביסס את שיטתו יכול הורביץ לפנות לעסוק באחת השאלות שהטרידו את העוסקים בביקורת המקרא: שאלת היחס בין ספר יחזקאל למקור הכוהני (הידוע

6. D. N. Freedman, "Psalm 113 and the Song of Hannah", *ErIsr* 14 (1978), pp. 69*–56* (=ארץ-ישראל יד [תשל"ח], עמ' 56*–69*).

7. "Originals and Imitations in Biblical Poetry: A Comparative Examination of 1 Sam 2:1–10 and Ps 113:5–9", in A. Kort & S. Morschauser (eds.), *Biblical and Related Studies Presented to Samuel Iwry*, Winona Lake 1985, pp. 115–121

במחקר בכינויו P), כלומר אותם קטעים בתורה ובראשם ספר ויקרא שמקורם בחוגי הכהנים – על פי תורת התעודות/המקורות של אסכולת ׀להאוזן. בכרך שלם שהקדיש לו כתב העת *Cahiers de la Revue Biblique* בשנת 1982⁸ מוכיח הורביץ באותות ובמופתים ובהתבסס על שיטתו, כי ניתוח לשוני של ספר כוהנים מחד גיסא ושל ספר יחזקאל מאידך גיסא אינו משאיר מקום לספק, וכי הדעה הרווחת בדבר מוצאו המאוחר של המקור הכהני – גלות בבל או אף אחריה – אין לה על מה שתסמוך. הגישה המקובלת במחקר התבססה על קווי הדמיון הבולטים בין ספר יחזקאל למקור הכהני בתוכן ובסגנון, ואף הוצע כי נביא הגלות עצמו, יחזקאל, הוציא את ספר ויקרא מתחת ידיו. הורביץ אינו מתכחש לקשרים, להקבלות ולקווי השיתוף בין שני החיבורים, אבל נאמן לשיטתו אינו מחפש את המאחד והשווה כי אם דווקא את המייחד והשונה. מניתוח עשרות מונחים וביטויים עולה תמונה ברורה: בעוד שבספר כוהנים תימצא אך ורק לשון המקרא הקלסית של הבית הראשון, ביחזקאל תימצאנה גם לשון הבית הראשון וגם לשון מאוחרת.

כך למשל יימצא במקור הכהני רק המונח המוקדם שש, ואילו ביחזקאל גם שש וגם פוץ, שכניסתו לעברית לבטח מאוחרת;⁹ במקור הכהני רק רְבוֹעַ, ביחזקאל גם רְבוֹעַ וגם מְרַבֵּעַ. והרי התרחבות השימוש במשקל מְקַטֵּל היא קו מובהק של הלשון המאוחרת: במשנה נמצא מְחַסֵּר, מִיֶּשֶׁן, מְכַבֵּד, מְרַבֵּה כשבמקרא רק חָסֵר, יֶשֶׁן, נְכַבֵּד, רב. על כן לא נתמזה גם לנוכח מְקַדֵּשׁ מְטַמֵּא, מְטַהֵר ביחזקאל, כשבמקור הכהני רק קְדוֹשׁ/קָדֵשׁ, טָמֵא, טָהוֹר.¹⁰

בתוך כך הורביץ מפריך את הדעה המאוחרת את המונח עֲדָה, הנעדר מיחזקאל ומשמש בספר כוהנים. המונח עֲדָה קדום הוא, ולראיה לקדמותו הוא מסתייע לא רק בעברית ובארמית, אלא גם באוגריתית ובאכדית.¹¹

המסקנה המתבקשת היא אפוא שרקעו הלשוני של יחזקאל מאוחר הוא, כנראה באמת מתקופת הגלות; אך לשון ספר כוהנים משתלבת היטב בספרות הבית הראשון.

אבל עם כל העניין בספרים כמו שמות, ויקרא, במדבר ויחזקאל הורביץ אינו יכול להניח לאורך זמן את העיסוק במזמורי תהלים – מאהבותיו הגדולות. ומכאן שבסוף

8. *A Linguistic Study of the Relationship between the Priestly Source and the Book of*

Ezekiel: A New Approach to an Old Problem

9. "The Usage of שש and בוך in the Bible and its Implication for the Date of P",

HTR 60 (1967), pp. 117–121

10. "על כמה מונחים מתחום הקדושה והטהרה המשמשים בספר יחזקאל במשקל מְקַטֵּל",

בתוך י' זקוביץ וא' רופא (עורכים), ספר יצחק אריה זליגמן, א, ירושלים תשמ"ג, עמ'

247–256.

11. "לשימושו של המונח הכהני 'עדה' בספרות המקראית", תרביץ מ (תשל"א), עמ' 261–267.

שנות השמונים הוא ניגש לחקור אותם מזווית חדשה: מרכז הכובד עובר מן העיסוק במקדש ומאוחר לעיסוק במזמורי חכמה. בספרו "שקיעי חכמה בספר תהלים – עיוני לשון וסגנון"¹² הוא יוצק שיטה חדשה המבוססת על שיקולי לשון וסגנון כדי לזהות מזמורי תהלים שכור מחצבתם באסכולה שממנה יצאו משלי, קהלת, איוב, בן-סירא וכן משלי אחיקר. באותה עין חדה שדלתה פעם אחר פעם מילים, צירופים וביטויים מאוחרים עולה בידו לאתר כאלה המיוחדים לספרות החכמה, ומה שלא פחות חשוב: להוכיח כי מילים וביטויים הנחשבים מאפיינים של ספרות החכמה הם אמנם כאלה. וכך ריכוזם של צירופים כגון 'יִרְאָת ה', 'נָצַר לְשׁוֹנְךָ, סוּר מִרְעָ וּשְׁל פְעִלִים דּוּגְמָת טַעְמֹו בְּמוֹבֵן 'הִבִּינוּ' ודוגמת רָשָׁו מַעִיד כִּי חִלְקוּ הַשְּׁנִי של מזמור לד עומד בסימן השפעתו המובהקת של סגנון החכמה, ועל כן יכול להיחשב עליו.

בעבודותיו מניח אבי אבן אחר אבן ומרכיב פסיפס צבעוני, מרהיב וחד. כנענית, אוגריתית, אכדית ואף מצרית הן אבנים מאבניו. אבל אין דומה לארמית – אהבה גדולה נוספת. ארמית היא המפתח לרבות מן הקושיות שהוא פותר, וכשם שמחקר העברית נבנה ממחקריו, יוצא נשכר גם מחקר הארמית. ארמית מקראית, ארמית התרגומים, תדמורית, שומרונית וסורית ועוד כהנה וכהנה ניבים ארמיים הם לחם חוקן, שהרי עליו לבור היטב את הבר ואת התבן בבואו לפצח את סוגיית הארמאזמים; בבואו להכריע, איזו היא הארמית שהשפיעה כה רבות על העברית שלמן ימי הגלות ושרישומיה ניכרים בעברית בעיקר בכתובים שנתחברו מתקופה זו ואילך. הלוא יש ארמאזמים ויש ארמאזמים, וכמובן דווקא את אלה המאוחרים ביקש לבדוד. את יסודות הנוסחה לזיהוים הניח קוטשר, רבו. הורביץ כדרכו פיתח את הנוסחה כדי מלאכת מחשבת וקבע את אמצעי הזהירות שיש לנקוט בהפעלתה (למען הישמר מארמאזמים נטולי משמעות מבחינה כרונולוגית). פעלת לפי ההוראות – מכונת הזמן המופלאה של הורביץ תוכל למשימה ותבור את הרכיבים שבהם הוזנה לפי מוקדם ומאוחר.

תקצר הסקירה מהקיף את פועלו – כי רב. עוד לא הזכרתי כיאזמוס דיאכרוני (כגון זהב וכסף במקום כסף וזהב)¹³ וביטויים טאוטולוגיים כמו מגלת ספר¹⁴ ועוד ועוד.

12. הוצאת מאגנס, ירושלים תשנ"א.

13. "כיאזמוס דיאכרוני" בעברית המקרא, המקרא ותולדות ישראל: מחקרים במקרא ובספרות ימי בית שני לזכרו של יעקב ליוור, ב' אופנהיימר (עורך), תל-אביב תשל"ב, עמ' 248–255.

14. "לתולדות צמיחתו של הביטוי 'מגלת-ספר': פרק בהתפתחות מינוח הכתיבה בתקופת המקרא", בתוך א' הורביץ ואחרים (עורכים), מקדש, מקרא ומסורת: מנחה למנחם הרן [Texts, Temples, and Traditions: A Tribute to Menahem Haran, M. V. Fox et al. (eds.), Winona Lake 1996], עמ' 37*–46*.

אך אבקש לסיים בנימה אישית. אבי איננו רק איש מחקר מן השורה הראשונה, אלא גם מורה מסור; וההוראה וההנחיה נמשכות אצלו הרבה מחוץ לשיעוריו. ובי היה המעשה: בהיותי תלמיד השלמות היה אבי מהמורים הראשונים שפגשתי. כתבתי אצלו עבודה סמינריונית, כמתחייב מתלמיד השלמות. אך אבי לא הסתפק בקריאת הגיגי על ספר יונה ובהערת ההערות הנכונות; הוא יעץ לי להרחיב אותה למאמר; ולא רק יעץ ויזם, אלא עודד, הפנה, הקדיש עוד ועוד מזמנו – עד שהדברים ראו אור. על כל אלה אני מודה לו בשמי ובשם התלמידים הרבים שהעמיד.

רשימת הפרסומים של אבי הורביץ

ספרים

1. בין לשון ללשון: לתולדות לשון המקרא בימי בית שני, ירושלים תשל"ב
2. *A Linguistic Study of the Relationship between the Priestly Source and the Book of Ezekiel: A New Approach to an Old Problem*, CahRB 20, Paris 1982
3. שקיעי חכמה בספר תהלים: עיוני לשון וסגנון, ירושלים תשנ"א

מאמרים, סקירות ודברי ביקורת

4. "אימתי נטבע בעברית הצירוף 'שלום על ישראל'?", לשוננו כז-כח (תשכ"ד), עמ' 297-302
 5. "התואר הבתר-מקראי 'אדון-הכל' והופעתו במזמור קנא מקומראן", תרביץ לד (תשכ"ה), עמ' 224-227
 6. "Observations on the Language of the Third Apocryphal Psalm from Qumran", *RevQ* 5 (1965), pp. 225-232
 7. "לשונו וזמנו של מזמור קנ"א מקומראן", ארץ-ישראל ח: ספר א. ל. סוקניק (תשכ"ז), עמ' 82-87
 8. "The Usage of שש and בוך in the Bible and Its Implication for the Date of P", *HTR* 60 (1967), pp. 117-121
 9. "The Chronological Significance of 'Aramaisms' in Biblical Hebrew", *IEJ* 18 (1968), pp. 234-240
 10. "עֶקְרוֹן = Akkarōn = Amqar(r)una = פרק בדקדוק היסטורי", לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 18-24
 11. Review of Max Wagner, *Die lexikalischen und grammatikalischen Aramaismen im alttestamentlichen Hebräisch*, BZAW 96 (Berlin 1966), *IEJ* 19 (1969), pp. 182-183
 12. "לשימוש של המונח הכהוני 'עֶדָה' בספרות המקראית", תרביץ מ (תשל"א), עמ' 261-267
- [English summary: "Linguistic Observations on the Priestly Term 'EDAḤ and the Language of P", *Immanuel: A Semi-Annual Bulletin of Religious Thought and Research in Israel* 1 (1972), pp. 21-23]

- Review of J. A. Sanders, *The Dead Sea Psalms Scroll* (Ithaca, NY 1967), *IEJ* 21 (1971), pp. 183–184 .13
- “Psalms, Apocryphal”, *Encyclopaedia Judaica* 13, Jerusalem 1971, cols. 1302–1303 .14
- ”כִּיאֲזֻמוֹס דִּיאֲכֻרוֹנִי” בַּעֲבֵרִית הַמִּקְרֵאִית, בַּתּוֹךְ בְּנִימִין אֹפֶנְהִימֶר (עוֹרֵךְ), הַמִּקְרֵא וְתוֹלְדוֹת יִשְׂרָאֵל: מַחְקָרִים בַּמִּקְרֵא וּבַסְּפָרוֹת יָמֵי בֵּית שֵׁנִי לְזִכְרוֹ שֶׁל יַעֲקֹב לִיוֹר, תֵּל אַבִּיב תִּשְׁל”ב, עִמ’ 255–248 .15
- “Linguistic Criteria for Dating Problematic Biblical Texts”, *Hebrew Abstracts* 14 (1973), pp. 74–79 .16
- “The Evidence of Language in Dating the Priestly Code: A Linguistic Study in Technical Idioms and Terminology”, *RB* 81 (1974), pp. 24–56 .17
- “The Date of the Prose-Tale of Job Linguistically Reconsidered”, *HTR* 67 (1974), pp. 17–34 .18
- [בַּעֲבֵרִית: “לְשׁוֹנוֹ שֶׁל סִפּוּר־הַמַּסְגֶּרֶת בַּסֵּפֶר אִיּוֹב (א’–ב’; מ”ב, ז–יז) וּמְקוֹמָהּ בַּתּוֹלְדוֹת הָעִבְרִית הַמִּקְרֵאִית”, בֵּית מִקְרֵא כ (תִּשְׁל”ה), עִמ’ 472–457]
- ”עַל ‘שְׁלִיפְת־הַנֶּעֱלִי שֶׁבִּמְגִילַת רוּת”, שֶׁנֶּתּוֹן לַמִּקְרֵא וּלְחֹקֶר הַמְּזוֹרָח הַקִּדּוּם א (תִּשְׁל”ו), עִמ’ 49–45 .19
- ”לְתִיאֻרוֹם שֶׁל בְּגֵדֵי אֶהֱרֵן וּבְנָיו בִּמְגִילַת מִלְחַמַּת בְּנֵי־אוּרִי ז 9–10”, בַּתּוֹךְ יִצְחָק אֲבִישׁוּר וִיהוֹשֻׁעַ בִּלְאוּ (עוֹרְכִים), מַחְקָרִים בַּמִּקְרֵא וּבַמְּזוֹרָח הַקִּדְמוֹן מוֹגִשִּׁים לְשִׁמוּאֵל א. לִיוֹנֶשֶׁטְס בַּמִּלָּאָה לּוֹ שִׁבְעִים שָׁנָה, יְרוּשָׁלַיִם תִּשְׁל”ח, עִמ’ 144–139 .20
- ”הַמּוֹנָח ‘לְשָׁכוֹת־שָׁרִים’ שֶׁבִּיחְזָקָאֵל מ, מִדּוּ וּמְקוֹמוֹ בַּתּוֹלְדוֹת הַטֶּרְמִינוֹלֹגִיָּה הַפּוֹלְחִנִּית שֶׁל הַמִּקְדָּשׁ”, אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל יד: סֵפֶר ח”א גִּינוֹזְבֵּרֶג (תִּשְׁל”ח), עִמ’ 104–100 .21
- [in English: “The Term לְשָׁכוֹת־שָׁרִים (Ezek 40:44) and Its Place in the Cultic Terminology of the Temple”, *ScrHier* 31 (1986), pp. 49–62]
- Review of Loren R. Fisher (ed.), *Ras Shamra Parallels: The Texts from Ugarit and the Hebrew Bible* 1, *AnOr* 49 (Roma 1972), *IEJ* 28 (1978), pp. 202–205 .22
- ”כְּתוּבוֹת בַּת־הַכֶּנֶסֶת וּזִיקְתָּן לְלִיטוֹרְגִיָּה הַיְּהוּדִית: הַהִיבַט הַלְּשׁוֹנִי”, קְתוּדָרָה לְתוֹלְדוֹת אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל וִיִּשׁוּבָהּ יט (תִּשְׁמ”א), עִמ’ 43–41 .23
- בִּיקוּרָה עַל רִפְאֵל סָפֵן, הַיִּיחוד הַתַּחֲבִירִי שֶׁל לְשׁוֹן הַשִּׁירָה הַמִּקְרֵאִית בַּתְּקוּפְתָּהּ הַקְּלָאסִית (יְרוּשָׁלַיִם 1981), שֶׁנֶּתּוֹן לַמִּקְרֵא וּלְחֹקֶר הַמְּזוֹרָח הַקִּדּוּם ה-ו (תִּשְׁמ”א–תִּשְׁמ”ב), עִמ’ 243–241 .24

25. "עיונים בלשונו של המקור הכהני: לשימושן של 'שָׁאֵר' ו-'שֶׁכֶר' בספרי ויקרא ובמדבר", תעודה ב: עיונים במקרא – ספר זכרון ליהושע מאיר גרינץ (תשמ"ב), עמ' 299–306
26. "The History of a Legal Formula: *kōl 'šer-hāpēš 'āsāh* (Psalms CXV 3, CXXXV 6)", *VT* 32 (1982), pp. 257–267
27. "הלשון העברית בתקופה הפרסית", בתוך ח' תדמור (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל, שיבת ציון – ימי שלטון פרס, ירושלים תשמ"ג, עמ' 210–223, 309–306
28. "מחידושי לשונו של ספרי-יחזקאל: 'מִפָּה וּמִפָּה'", בתוך משה בר-אשר ואחרים (עורכים), מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 173–176
29. "על כמה מונחים מתחום הקדושה והטהרה המשמשים בספר יחזקאל במשקל 'מִקְטָל': ביוררים בשאלת היחס שבין ספר-כוהנים לספר יחזקאל", בתוך יאיר זקוביץ ואלכסנדר רופא (עורכים), ספר יצחק אריה זליגמן: מאמרים במקרא ובעולם העתיק, א, ירושלים תשמ"ג, עמ' 247–256
30. "דברים לזכרו של פרופ' זליגמן", לזכרו של פרופ' י. א. זליגמן, המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג, עמ' 20–24
31. "Ruth 2:7 – 'A Midrashic Gloss'?", *ZAW* 95 (1983), pp. 121–123
32. "The Language of the Priestly Source and Its Historical Setting: The Case for an Early Date", *Proceedings of the Eighth World Congress of Jewish Studies, Panel Sessions: Bible Studies and Hebrew Language*, Jerusalem 1983, pp. 83–94
33. "Originals and Imitations in Biblical Poetry: A Comparative Examination of 1 Sam 2:1–10 and Ps 113:5–9", in Ann Kort & Scott Morschauser (eds.), *Biblical and Related Studies Presented to Samuel Iwry*, Winona Lake 1985, pp. 115–121
34. "עיונים בלשונו של ספר משלי: לשימושן של מבנה הסמיכות 'בעל-X'", תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 1–17
35. "ראשיתם המקראית של מונחים תלמודיים: לתולדות צמיחתו של מושג ה'צדקה'", מחקרים בלשון ב-ג: קובץ מוגש לאבא בנדויד במלאות לו שבעים וחמש שנה (תשמ"ז), עמ' 155–160
36. "Wisdom Vocabulary in the Hebrew Psalter: A Contribution to the Study of 'Wisdom Psalms'", *VT* 38 (1988), pp. 41–51
37. "Dating the Priestly Source in Light of the Historical Study of Biblical Hebrew a Century after Wellhausen", *ZAW* 100 Supplement (1988), pp. 88–100

38. Review of Daniel C. Fredericks, *Qoheleth's Language: Re-evaluating its Nature and Date*, *Ancient Near Eastern Texts and Studies* 3 (Lewiston, NY & Queenston, Ontario 1988), *HS* 31 (1990), pp. 144–154
39. "'שעשועי תורה' במזמור קי"ט: מקור הביטוי ורקעו הלשוני", בתוך משה גושן-גוטשטיין, שלמה מורג ושמחה קוגוט (עורכים), שי לחיים רבין: אסופת מחקרי לשון לכבודו במלאת לו שבעים וחמש, ירושלים תשנ"א, עמ' 109–105
40. "ח"א גינזברג: דברים לזכרו", עת לעשות, התנועה המסורתית: בית המדרש ללימודי היהדות, ירושלים תשנ"א, עמ' 17–13 [= "ח"א גינזברג כחוקר הלשון", שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום יא (תשנ"ז), עמ' 19–16]
41. "צדיק" = 'חכם' בתה' לו ושאלת רקעו החכמתי של המזמור", בתוך Michael Fishbane & Emanuel Tov (eds.), *"Sha'arei Talmon": Studies in the Bible, Qumran, and the Ancient Near East Presented to Shemaryahu Talmon*, Winona Lake 1992, pp. 131*–135*
[English summary: *Goldene Äpfel in silbernen Schalen (Collected Communications to the XIIIth Congress of the International Organization for the Study of the Old Testament*, Leuven 1989), Frankfurt am Main 1992, pp. 109–112]
42. "בית-קברות" and "בית-עולם": Two Funerary Terms in Biblical Literature and Their Linguistic Background", *Maarav* 8 (1992), pp. 59–68
- [בעברית: "'בית-קברות' ו'בית-עולם': לשימושם של שני מונחי קבורה בלשון המקרא ובלשון חכמים", בתוך משה בר-אשר (עורך), סדנה על הנושא: דקדוק לשון חכמים ומילונה, ירושלים תשנ"א, עמ' 45–50]
43. "'בית-ה)אוצר': לתולדותיו של מונח מקראי מתחום המינהל והשלטון", ארץ-ישראל כד: ספר אברהם מלמט (תשנ"ד), עמ' 78–82
44. "לדיוקו של המונח 'אָמוֹן' בספר משלי ח, ל", בתוך שרה יפת (עורכת), המקרא בראי מפרשיו: ספר זיכרון לשרה קמין, ירושלים תשנ"ד, עמ' 650–647
45. "Terms and Epithets Relating to the Jerusalem Temple Compound in the Book of Chronicles: The Linguistic Aspect", in David P. Wright, David Noel Freedman & Avi Hurvitz (eds.), *Pomegranates and Golden Bells: Studies in Biblical, Jewish, and Near Eastern Ritual, Law, and Literature in Honor of Jacob Milgrom*, Winona Lake 1995, pp. 165–183

46. "Continuity and Innovation in Biblical Hebrew: The Case of 'Semantic Change' in Post-Exilic Writings", in T. Muraoka (ed.), *Studies in Ancient Hebrew Semantics, AbrNSup 4*, Louvain 1995, pp. 1–10
47. "עברית וארמית בתקופת המקרא: סוגיית ה'ארמאיזמים' במחקר העברית המקראית", בתוך משה בר-אשר (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 79–94
[English translation: "Hebrew and Aramaic in the Biblical Period: The Problem of 'Aramaisms' in Linguistic Research on the Hebrew Bible", in Ian Young (ed.), *Biblical Hebrew: Studies in Chronology and Typology*, London & New York 2003, pp. 24–37]
48. "לתולדות צמיחתו של הביטוי 'מגלת-ספר': פרק בהתפתחות מינוח הכתיבה בתקופת המקרא", בתוך Michael V. Fox et al. (eds.), *Texts, Temples, and Traditions: A Tribute to Menahem Haran*, Winona Lake 1996, pp. *37–*46
49. "מוקדם ומאוחר בלשון המקרא: טיבה ואופייה של העברית המקראית המאוחרת", בתוך משה בר-אשר (עורך), פרקים בעברית לתקופותיה: אסופת זיכרון לשושנה בהט (אסופות ומבואות בלשון ב), ירושלים תשנ"ז, עמ' 15–28
[סקירה המבוססת בעיקר על פריט 27, בלא מראי המקומות הביבליוגרפיים המפורטים. לעומת זאת בכמה עניינים הורחב כאן הדיון מעבר למה שמצוי באותו מאמר. סקירה זו הופיעה גם בתוך מרדכי כוגן (עורך), מחקרים בתולדות ישראל בתקופת המקרא (לקט מאמרים), ירושלים תשנ"ז, עמ' 319–332]
50. "The Linguistic Status of Ben Sira as a Link between Biblical and Mishnaic Hebrew: Lexicographical Aspects", in T. Muraoka & J. F. Elwolde (eds.), *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls and Ben Sira: Proceedings of a Symposium Held at Leiden University, 11–14 December 1995, STDJ 26*, Leiden 1997, pp. 72–86
51. "The Historical Quest for 'Ancient Israel' and the Linguistic Evidence of the Hebrew Bible: Some Methodological Observations", *VT* 47 (1997), pp. 301–315
52. "על קו הגבול שבין חקר-הלשון לחקר-המקרא: לתולדות צמיחתו של המונח 'ספר משה'", בתוך Mordechai Cogan, Barry L. Eichler & Jeffrey H. Tigay (eds.), *Tehilla le-Moshe: Biblical and Judaic Studies in Honor of Moshe Greenberg*, Winona Lake 1997, pp. 37*–43*

53. "Further Comments on the Linguistic Profile of Ben Sira: Syntactic Affinities with Late Biblical Hebrew", in T. Muraoka & J. F. Elwolde (eds.), *Sirach, Scrolls, and Sages: Proceedings of a Second International Symposium on the Hebrew of the Dead Sea Scrolls, Ben Sira, and the Mishnah, held at Leiden University, 15–17 December 1997*, STDJ 33, Leiden 1999, pp. 132–145
54. "The Relevance of Biblical Hebrew Linguistics for the Historical Study of Ancient Israel", *Proceedings of the Twelfth World Congress of Jewish Studies, Division A: The Bible and Its World*, Jerusalem 1999, pp. 21*–33*
55. "שלמה מורג המורה וחוקר לשון המקרא", לזכרו של שלמה מורג: דברים שנאמרו במלאות שלושים למותו, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תש"ס, עמ' 14–11
56. "Was QH a 'Spoken' Language? On Some Recent Views and Positions: Comments", in T. Muraoka & J. F. Elwolde (eds.), *Diggers at the Well: Proceedings of a Third International Symposium on the Hebrew of the Dead Sea Scrolls and Ben Sira*, STDJ 36, Leiden 2000, pp. 110–114
57. "Can Biblical Texts Be Dated Linguistically? Chronological Perspectives in the Historical Study of Biblical Hebrew", in A. Lemaire & M. Sæbø (eds.), *VTSup 80 Congress Volume Oslo 1998*, Leiden 2000, pp. 143–160
58. "Once Again: The Linguistic Profile of the Priestly Material in the Pentateuch and Its Historical Age: A Response to J. Blenkinsopp", *ZAW* 112 (2000), pp. 180–191
59. "הוויכוח הארכאולוגי-היסטורי על קדמות הספרות המקראית לאור המחקר הבלשני של העברית", בתוך ישראל ל' לוין ועמיתי מזר (עורכים), הפולמוס על האמת ההיסטורית במקרא, ירושלים תשס"א, עמ' 34–46
60. "חקר העברית המקראית המאוחרת לאור משנתו של פרופ' יחזקאל קוטשר", לשוננו לעם נג (תשס"ב), עמ' 22–29
61. "סוף-דָּבָר and ראש-דָּבָר: Reflexes of Two Scribal Terms Imported into Biblical Hebrew from the Imperial Aramaic Formulary", in M. F. J. Baasten & W. Th. van Peursen (eds.), *Hamlet on a Hill: Semitic and Greek Studies Presented to Professor T. Muraoka on the Occasion of his Sixty-Fifth Birthday*, OLA 118, Leuven 2003, pp. 281–286

- .62 “Continuity and Change in Biblical Hebrew: The Linguistic History of a Formulaic Idiom from the Realm of the Royal Court”, in Steven E. Fassberg & Avi Hurvitz (eds.), *Biblical Hebrew in Its Northwest Semitic Setting: Typological and Historical Perspectives*, Jerusalem & Winona Lake 2006, pp. 127–133
- .63 “The Recent Debate on Late Biblical Hebrew: Solid Data, Experts’ Opinions, and Inconclusive Arguments”, *HS* 47 (2006), pp. 191–210
- .64 “אֶשֶׁר עַל הַבַּיִת, פִּקִּיד, מִמֶּנָּה: לשימוש של שלושה מונחים טכניים מתחום השלטון והמנהל בלשון המקרא”, לשוננו ע: כך היובל (תשס”ח), עמ’ 29–37
- .65 “The Language of Qoheleth and Its Historical Setting within Biblical Hebrew”, in A. Berlejung & P. van Hecke (eds.), *Essays in Honour of Prof. A. Schoors on the Occasion of his Seventieth Birthday, OLA 164*, Leuven 2007, pp. 23–34

עריכת ספרים

- .66 מיקראה בחקר לשון המקרא (ליקוטי תרביץ ג), ירושלים תשמ”ג
- .67 (עם עמנואל טוב ושרה יפת) יצחק אריה זליגמן: מחקרים בספרות המקרא, ירושלים תשנ”ב
- .68 (with David. P. Wright & David Noel Freedman) *Pomegranates and Golden Bells: Studies in Biblical, Jewish, and Near Eastern Ritual, Law, and Literature in Honor of Jacob Milgrom*, Winona Lake 1995
- .69 (with Michael V. Fox, Victor Avigdor Hurowitz, Michael L. Klein, Baruch J. Schwartz & Nili Shupak) *Texts, Temples, and Traditions: A Tribute to Menahem Haran*, Winona Lake 1996
- .70 (with Chaim Cohen & Shalom M. Paul) *Sefer Moshe: The Moshe Weinfeld Jubilee Volume: Studies in the Bible and the Ancient Near East, Qumran, and Post-Biblical Judaism*, Winona Lake 2004
- .71 (with Steven E. Fassberg) *Biblical Hebrew in Its Northwest Semitic Setting: Typological and Historical Perspectives*, Jerusalem & Winona Lake 2006
- .72 “Examining the Authenticity of the Yehoash Inscription In Light of Its Linguistic Profile [abstract]”, in Hershel Shanks (ed.), *Jerusalem Forgery Conference*, Biblical Archaeology Society [2007], p. 22

עורך: אהרן הורנקוהל